

«Та# книга барзо пожитечна# есть...» (до питання про історію
рукописного розмовника «Розмова – Ааӧӧӧ»)

Стаття присвячена дослідженню двомовного рукописного розмовника «Розмова – Бесѣда» – писемної пам'ятки XVII ст.

Ключові слова: розмовник, староукраїнська мова, церковнослов'янська мова.

У навчальній літературі, створеній для вивчення іноземних мов, особливе місце посідають розмовники. Розмовники, як відомо, являють собою посібники – дво- або багатомовні – для вивчення іноземної мови, в яких наведено зразки діалогів на різні теми. Вони містять репліки, вислови, які ілюструють уживання мовного матеріалу, і є ефективним засобом оволодіння іншою мовою. Коли ж з'явилися розмовники, в яких була зафіксована жива розмовна (а не літературна, книжна) українців? На думку Л.С. Ковтун, у східнослов'янській писемності поява найдавніших списків словників-розмовників припадає на XV ст. [8, 395]. У XVI-XVII ст. це вже був популярний жанр.

Першим українським розмовником більшість українських мовознавців вважають розмовник «Розмова-Ааӧӧӧ» – анонімний рукопис, який нині зберігається в Паризькій національній бібліотеці. У пам'ятці наведено діалоги на побутові теми, про подорожі, торгівлю, зразки листів та ділових документів. Цю працю і вітчизняні, і зарубіжні дослідники небезпідставно вважають унікальною. Як зазначав М.А. Жовтобрюх, рукопис з лінгвістичного погляду цікавий насамперед тим, що його текст дає змогу простежити на досить великому матеріалі процеси формування публіцистично-ділового стилю староукраїнської книжної мови на початковому етапі його розвитку, а також встановити зв'язок з граматичними нормами і живим розмовним мовленням тієї епохи [3, 192; 4, 51]. Пам'ятка є важливим джерелом вивчення історичної фонетики, граматики, лексикології української мови. Крім того, розмовник створювався, очевидно, не лише з комунікативною, але й навчальною метою, тому цікавий для тих, хто досліджує історію української лінгводидактики. Цікавий він також і для перекладачів.

З огляду на те, що останнім часом розмовник активно вивчають зарубіжні науковці, українським ученим теж варто було б приєднатися до них і активізувати діяльність у плані дослідження пам'ятки в різних аспектах, брати участь в обговоренні різних дискусійних питань.

Отже, метою статті є ознайомлення з історією створення рукопису на основі публікацій вітчизняних та зарубіжних учених, а також структурою розмовника і деякими його особливостями.

У науковій літературі представлено різні погляди на авторство, мову та час написання розмовника. На думку М.А. Жовтобрюха, який присвятив дослідженню пам'ятки кілька наукових розвідок [3–5], розмовник був написаний у середині 70-х років XVI ст. невідомим автором [3, 192]. Цієї ж думки дотримувався І.К. Білодід, який писав: «Розмовник є унікальною пам'яткою книжно-писемної української мови XVI ст. і мови слов'яноноруської (церковнослов'янської в її південному, київському ізводі)» [1, 33]. Укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», українська дослідниця О.В. Петегірич також кваліфікують її як українську пам'ятку кінця XVI ст.¹ [16, 51; 12–15].

Новий етап у дослідженні пам'ятки почався після того, як у 2005 році німецькі вчені Г. Кайперт та Д. Бунчич опублікували її текст разом з латинським та польським варіантами («Розмова-Áãñhää. Rozmova/Besěda. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaimont-Gesprächsbuch des Ivan Uzevyc Mit lateinischem und polnischem Paralleltext herausgegeben von Daniel Bunčić und Helmut Keipert. München: Verlag Otto Sagner, 2005. 287 s.). У наукових розвідках, присвячених вивченню рукопису², дослідники стверджують, що автором розмовника був Іван Ужевич, відомий мовознавець, автор граматичної праці «Грамматыка словенская» (1643, 1645). Отже, рукопис був створений у XVII ст., а не в XVI ст. З ними погоджуються інші науковці – лінгвісти й історики – М. Мозер, Н. Запольська, А. Стебурако, І. Климов та інші [21; 6; 17; 7]. З'являється про це інформація і в енциклопедичних виданнях [2, 21].

Г. Кайперту вдалося встановити, що рукопис є перекладом-додатком популярного в Європі багатомовного розмовника антверпенського вчителя Ноеля де Берлемонта «Colloquia et dictionariolum octo linguarum» (XVI ст.). На восьмимовне джерело вказує і автор рукопису «Розмова-Áãñhää», зазначаючи у передмові: «... та# книга барзо пожитечна# естъ до читан# писан", и тежъ мовен# по фл"ндрьски³, по анкгелски, по немецки, по латини, по французки, по гишпански по влоски и по португа(л)ски» (Розм., 4 а).

Дослідники з'ясували, що в XVII ст. вже були слов'янські переклади, зокрема чеський, надрукований у Лейпцигу (1602 р. та 1611 pp.), польський – у Варшаві (1646 р.), рукописний російський («Kopenhagener Handschrift

¹ В історичному словнику білоруської мови у списку джерел цієї пам'ятки немає. Див.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1. А – Биенья/ [Склад. Т.І.Блізнюк, А.М.Булыка, П.В.Вярхоў і інш.; Рэд. А.М.Булыка]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 296 с.

² Див.: Keipert H. «Rozmova/Besěda» Das Gesprächsbuch Slav № 7 der Bibliothèque nationale de France // Zeitschrift für Slavische Philologie. Band 60. Heft 1. 2001. – S.9–40.; Bunčić D. Die ruthenische Schriftsprache bei Ivan Uzevyc unter besonderer Berücksichtigung der Lexik seines Gesprächsbuchs Rozmova/Besěda / D. Bunčić. – München: Otto Sagner, 2006. – 592 s.

³ Фландрія – колишнє графство, розташоване на землях Бельгії, Нідерландів та Франції.

russischer Gespräche»), але автор «Розмови» перекладав з латинського оригіналу [18, 2; 19]. Хоча, на думку М. Мозера, «Ужевич знав польську версію, але іноді хотів удосконалити текст свого польського попередника та при цьому приховати свою обізнаність із польським текстом» [10, 21]. Отже, розмовник уже був перекладений слов'янськими мовами.

Автор «Розмови» розширює коло мов перекладів названого розмовника. Ліву частину рукопису він назвав *popularis*, а праву – *sacra*. Яку саме мову названо *popularis* у рукопису, питання залишається дискусійним. Д. Бунчич стверджує, що ліва колонка, названа «*Popularis*», «демонструє не випадковий – «народний» – діалект автора, а літературну мову всіх східних слов'ян, що жили в Польсько-Литовській державі» [18, 1]. У рецензії на публікацію розмовника німецькими дослідниками Н.М.Запольська зазначає: «під назвою *lingua popularis* слависти схильні вбачати особливу літературну мову Південно-Західної Русі ..., що отримала в сучасній лінгвістиці різне термінологічне наповнення: найбільш обґрунтованими є терміни – «проста мова», «руська мова», оскільки ці назви використовували носії мови в XVI–XVII ст.» [6, 143]. На позначення писемно-літературної мови Великого князівства Литовського у науковій літературі використовується не менше двадцяти найменувань, які відбивають лінгвістичні чи політичні погляди їх авторів⁴. В україністиці і білорусистиці поширення набули різні терміни, що ускладнює розуміння суті відповідного явища. З огляду на складність питання сучасним дослідникам, які обирають той чи той термін, слід зважати на всі обставини і враховувати, що в Україні та Білорусі від другої половини XVI ст. була «дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка на мала аналогії в жодному іншому місці тогочасної Європи» [11, 40]. Отже, остаточний висновок про мову розмовника можна буде зробити лише після ґрунтовного і всебічного її дослідження різними фахівцями.

Терміном *sacra* у зазначений період позначали церковнослов'янську мову – літургійну і літературну мову культурно-мовного простору *Slavia Orthodoxa* та культурно-мовного порубіжжя [6, 143]. Зробивши переклади церковнослов'янською мовою та «простою», автор «Розмови» розширив географію його можливого використання.

Як зазначав І.К. Білодід, автор «фіксує спроби показати розмежування між церковнослов'янською і українською мовами та їх місце в колі багатомовності, у словнику ряду інших європейських мов» [1, 33]. Знання церковнослов'янської мови та увага до неї були зумовлені, можливо, й тим, що «українські й білоруські школи другої половини XVI – першої чверті XVII ст. – чільне місце відводили вивченню церковнослов'янської мови – міжнародної мови всіх православних слов'ян», а знання церковнослов'янської мови у відповідний період «серед освічених людей було досить ґрунтовне» [10, 35; 11, 39].

⁴ Див.: Miakiszew W. «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // *Studia Russica XVIII*. – Budapest, 2000. – С. 165-172.

Книга має вступну частину, яку можна кваліфікувати як анотацію чи передмову. У змісті, частині, названій «Таблица книги – Скрыжаль книги», зазначено, що книга поділяється на дві частини («на две части роздѣлена єсть»). Перша частина поділена на вісім розділів («перша# часть на ѡсьмъ роздѣловъ роздѣлена єсть»), які далі названо «головами»:

- *Посежене десяти персонъ Гермеса, Іванна, Марии, Давыда, Петра, Францишка, Рокгера, Анны, Генрика и Лики (5 а).*
- *Голова втора# в способа(х) продаван# и китован# Катарина, Маркгарита Даниель (25).*
- *Голова трет# в мовѣню з должніками Моркгандъ Кгоалтѣрь Фердинандъ (31 а).*
- *Четверта# голова в способѣ пытан# в дорозѣ з розмовами до тондѣ належачыми (35).*
- *П#та# Голова розмовы посполитыми гостемъ Робертъ Симонъ, Господаръ и дрѣгий (38 а).*
- *Шоста# Голова розмова в встаню Симонъ Робертъ, Артисъ (46).*
- *Сема# Голова розмовы до торговиска належачици (49 а).*
- *Исма# Голова в способѣ писан# листовъ: ѡбликовъ и хирокграфовъ(61).*

Отже, у тексті рукопису виділено кілька тематичних розділів, у яких наведено діалоги, а в останньому наведено зразки приватних листів та різних ділових документів. Репліки у таких діалогах включають типові вирази, словосполучення, слова, що стосуються певної теми.

У другій частині книги мав бути словник: «Втора" книги часть замыкаетъ много простыхъ словъ в повседневы(х) размовахъ потребныхъ положонныхъ порядкомъ азбичнымъ» (5-5 а). Проте другої частини в книзі немає.

З огляду на те, що аналізований текст становить собою переклад, увагу дослідників привертає мовний матеріал, зокрема його лексичні, граматичні та фонетичні особливості. Уважне ставлення до цих особливостей, залучення даних історичної діалектології могло б допомогти в пошуках тієї території (регіону), звідки походив автор.

З погляду дослідження лексики цікавими є діалоги на побутові теми, у яких представлено різні тематичні групи побутової лексики, наприклад назви предметів хатнього вжитку, продуктів харчування, страв тощо:

Мо" При"телко

*если мое **ложко** ε(ст) готово*

если ε(ст) доброε и м"ккоε

Такъ єсть мо^с Панε

*єсть доброε и **пихи***

полноε

*и **простира(д)ла***

Мо" Подрижна#

атѣ ли ложε мое готово ε(ст)

атѣ ли добро ε(ст) и м"кко

Тако ε(ст) Господи мой

благо ε(ст)

<i>сѣть чистыи</i>	(44 а).
<i>ты ты(м) часо(м)</i>	<i>ты же</i>
<i>снѣданѣ наготуй...</i>	<i>снѣдѣнѣ ѡготуй (47 а).</i>
<i>теперешни^с день</i>	<i>нынешни^с день</i>
<i>рыбны^с есть...</i>	<i>постны^с есть...(47а).</i>
<i>наготуй теды намъ</i>	<i>сего ради ѡготу^с намъ</i>
<i>двана(д)цать</i>	<i>дванадес"(т)</i>
<i>'ѣць свѣжихъ //</i>	
<i>в поелѣ печоны(х)</i>	
<i>и паитѣты теплыѣ</i>	
<i>и свѣжое масло</i>	(47а–48).

Кілька розділів у розмовнику приділено темі торгівлі. Бесіди про купівлю/продаж різних товарів містить другий розділ, третій – про повернення боргів, сьомий – «розмовы кнѣцкии», у восьмому – написання листів та «листовъ обликговы(х) платовыхъ и контрактowychъ», напр.:

<i>Хочешъ кѣтити</i>	<i>Хотѣши кѣтити</i>
<i>добрюю шапки?</i>	
<i>а(л)бо книжки зацнью</i>	<i>или книги полезную</i>
<i>францѣзкю?</i>
<i>а(л)бо нѣмецкю?</i>	<i>или нѣме(ц)кю</i>
<i>а(л)бо латинскю?</i>	<i>или латинскю</i>
<i>а(л)бо неписаню</i>	<i>или неписани</i>
<i>кѣти што ко(л)вѣкъ</i>	<i>кѣти нѣчто</i>
<i>патрѣ если то</i>	<i>зри атѣ что</i>
<i>кѣтити подобае(т)с#</i>	<i>кѣтити благоволиши</i>
<i>продамъ</i>	
<i>замало недорого танѣ.</i>	(26).

<i>Панове мой</i>	<i>Господіе мой</i>
<i>што</i>	<i>что</i>
<i>хочете кѣтити?</i>	<i>хотѣте кѣтити</i>
<i>вел"дѣте если што</i>	<i>зрѣте атѣли что</i>
<i>маю дл"ва(с) пожитѣчного</i>	<i>вамъ имаю ѡдобнаго</i>
<i>"вамъ</i>	<i>"зъ вамъ</i>
<i>такъ танѣ продамъ...</i>	<i>недраго прода(м) (49 а).</i>

Назви грошових одиниць, ужиті в діалогах, переважно неслов'янські: коштитъ три **штибры** (27), чтыри **со(л)ды** – четыри солды (50 а), ше(ст)

золотыхъ – шє(ст) златыхъ, **п/н#зєй** – п/нєзєй, доброю **монетою золотою** – добрыи п/нєзи златыи (51 а), дробныи **гроши** – дробна# мамона, той **джать** (57), той **ренгаль** з подлого злата кованы^с є(ст) (57 а), той **талерь** не є(ст) з чистого срѣбра – з чистаго срѣбра (57 а) та ін.

Ці розділи містять багато конструкцій, якими може скористатися людина, яка бажає вигідно щось придбати чи продати, напр.:

<i>маю виєл "кой фарбы</i>	<i>имаю вс "кі#</i>
<i>и за виєл "кюю цєни</i>	<i>и за вс "коє срѣбро (50).</i>
<i>жадєнь з людєй</i>	<i>н/кїй о(т) челов/къ</i>
<i>нє килл(т) за такюю ц/ни</i>	<i>нє възможє(т) килити с/го ц/ною (51 а).</i>
<i>лєчь "</i>	<i>но азъ</i>
<i>такъ дорого нє киллю</i>	<i>такюю ц/ною не киллю (53 а).</i>
<i>не могу /за такюю цєни продати</i>	<i>симъ срѣбромъ (54).</i>
<i>нє могу танєй пистити</i>	<i>(54 а).</i>
<i>ц/на або в/мъ</i>	<i>занє "ко ц/на</i>
<i>товаровъ твоихъ</i>	<i>вєти^с твоихъ</i>
<i>нєсправє(д)лива# є(ст)</i>	<i>нєблага єсть</i>
<i>иди гдє колвєкъ</i>	<i>иди камо хотєши</i>
<i>з божюю помочюю</i>	<i>съ благословєнїємъ б(о)жїимъ</i>
<i>шика^с соб/л/тшиого</i>	<i>ити л/тшиаго (55).</i>

Важливим елементом, що забезпечує процес комунікації співрозмовників, є різні словесні формули та вирази ввічливості. Ужиті в пам'ятці такі «ввічливі» словесні формули відбивають середньовічні норми і правила мовного етикету. До них можна віднести вітання при зустрічі, побажання, відповіді співрозмовника тощо, наприклад:

<i>С: Жычи тоб/тасли-</i>	<i>Жєлаю ти блага-</i>
<i>вого сєго дн#</i>	<i>го дн#</i>
<i>и твоимъ товаришомъ</i>	<i>и твоимъ дригомъ</i>
<i>М: и " тоб/т</i>	<i>азъ ти такождє (25).</i>
<i>Богъ т# нєха^с ховає(т)</i>	<i>Богъ т# да сохрани(т)</i>
<i>начитєлю...</i>	<i>ичитєлю... (35).</i>
<i>жычи вамъ ласки божюй</i>	<i>жєлаю ва(м) благадати б(о)жїа</i>
<i>м/йс# добре</i>	<i>здравствув^с (55 а).</i>
<i>жычи вамъ</i>	<i>жєлаю вамъ</i>
<i>тасливой ночи</i>	<i>тихїа ноти</i>
<i>и мы вамъ</i>	
<i>зостава^стє з богомъ (25).</i>	

Формулами, які використовуються з метою встановлення контакту між співрозмовниками, починаються і закінчуються діалоги в кількох розділах. Репліки в них можуть бути однотипними, можуть повторюватися.

Гермець	Гермець
<i>Жычи тобħ тасливого</i>	<i>Желаю ти благого</i>
дн# "не	дн "Іванне
И[ваннь]: <i>тобħ тежъ взаємъ</i>	<i>тобħ такожде</i>
Гермець
<i>тасливий день</i>	<i>обрадованный день</i>
<i>неха(й) дастъ богъ</i>	<i>подасть Богъ</i>
И[ваннь]: <i>"къ се маєшь</i>	<i>здравствѣши ли</i>
Г[ермець]: <i>добръсь маю</i>	<i>здравствѣю</i>
<i>З ласки божой...</i>	<i>по благодати божой... (5 а).</i>
<i>Богъ ти неха(й) да(ст)</i>	<i>Б(о)гъ ти да пода(ст)</i>
<i>добрюю ночь</i>	<i>благѣю нотъ</i>
<i>и добрый покой</i>	<i>и благѣй поко(й)</i>
<i>Дякую</i>	<i>Благодари т#</i>
<i>слична# цорко</i>	<i>прекрасна# дѣро (4б).</i>
<i>"кос# маєшь</i>	<i>каколи здравствѣши</i>
<i>при "те(л) твой</i>	<i>дригъ твой</i>
<i>готовъ есть</i>	
<i>виниовати тобħ</i>	
<i>д "кѣю тобħ</i>	<i>благодареніє творити</i>
<i>за твою доброво(л)ность</i>	<i>за твое благоволеніє (43 а).</i>
<i>д"кѣю</i>	<i>Спаси Богъ</i>
<i>добрый мѣжъ</i>	<i>(60).</i>

Слід зауважити, що формула подяки, очевидно, є вже усталеним виразом, у якій дієслово **дякувати** керує іменником у формі давального відмінка, як і в сучасній українській мові: *Пане Господари д'куємъ тобħ* (42 а); *Пане мой д'кѣю тобħ* (58 а) тощо.

У звертаннях уживаються форми кличного відмінка: *"не иткуль приходишь?* – *Іванне, о(т)куди идеши?* (7), *мо# паниматко* – *мо# Господыни Мати* (8а), *Петре* твой ли то есть сынъ (8 а), *Францишки* принеси зедликъ – *Францишки* принеси сѣдилитѣ (9 а), *слышишь хлопче*, то иъми иди за нимъ – *слышиши итроче*, *при^sми се послѣдй еми* (31), *мо# при "телко* – *мо "любима#* (36 а), *мой Пане* – *мои Господине* (42 а), *нам^sилишь о(т)че* – *прелюбимы^s о(т)че* (62) та ін.

До ситуацій «ввічливого» контакту зі співрозмовником можна віднести і такі, як прохання, порада тощо:

Петре с'дмо до столи южъ часъ ести *Петре поспеши(м) къ 'денію "ко ѡже врем"ε(ст) (11 а).*

ззай ми пончохы
и загр'їи ми ложко *с'гр'їи ми ложє*
и гдыжъ барзо *занє велми*
злє с"маю *недожєствю*
подобны^с естємъ гализа(м)
дєрева
загр'їи ми простира(д)ло
шапку ноцную
и добре ми зв'жи *и добре св'жи*
мою голови *главиною*
ни же моцн'їи зав'зуєшъ *что сє, кр'їико св'зиєши*
принєси мою подшкы
и прикры^с м" добре (44а).

ничого не бойс# *ничтоже страиис# (36 а).*

взми тю едwabници *прийми сию платєници*
которою тваръ закрыєшъ *єгоже тва(р) покрыєши*
w(t) пєски
и w(t) слонца (37).

У тексті розмовника широко представлені лексеми на позначення рис характеру людини (як позитивних, так і негативних), напр.: *што то за шл'хє(т)ный чолов'къ есть, на^сшляхє(т)н'їиши^с, на^ссм'їиши^с, найш'тивши (48), на^см'др'їиши, наивышый, на^сскромнєши, на^сполитычн'їиши, на^сдоброчинн'їиши (48 а), [нєв'ста] барзо надобна#, барзо ш'тива#, барзо чиста#, барзо добра#, барзо богата# (48 а); [чолов'къ] зазросливый, барзо лєнивый, барзо бо'зливый, на^сїборши, лгаръ, нєпосполитый, [нєв'ста] найлихша#(48 а).*

У тексті трапляються синоніми, переважно дієслівні, але можуть бути й іменникові, прикметникові, прислівникові: *панєнка / цорєчка – дєвица / дтєрь (48); подобный / ровныи (55 а), пов'їмъ / скажи(27); пєрєшкожає(т) / заважає(т) / нєдопутає(т) – запрєтає(т) (30); хочєшъ / прагнєшъ /*

жадаешъ / потребуе(ш) – жєлаєши (31); тєразъ / тєнє(р) / допѣро – нынѣ / присно (25 а) та ін.

У кінці сьомого розділу наведені кількісні числівники (*єдинъ, два, три, чтыри, п'ть, шєсть, сємъ, осмъ...*(60 а)), назви днів тижня, інших часових понять (*мѣсєцъ, рокъ, польрока (61)*) . У назвах днів тижня переважають такі, які вживаються в сучасній українській мові, крім назв «второкъ» та «сѡбота» (пор.: пол. wtorek, sobota).

У «Розмові» наведено кілька конструкцій на позначення часу. На питання «Котора# єсть година?» у відповіді вжито форми порядкових числівників: «двана(д)цата#» (6 а), «дрига#» - «втора#» (46).

<i>Тєразъ близко єсть шоста#</i>	<i>нынѣ приближає(т)с# (7)</i>
<i>Абысь пришолъ</i>	<i>дабы пришелъ еси</i>
<i>о четвєртой годинѣ</i>	<i>.....(7)</i>

Форми числівників та іменників у деяких конструкціях можуть відрізнятися, напр.:

<i>Перє(д) дєв'тою</i>	<i>прєждє дєв'ты#</i>
<i>годиною</i>	<i>години (38).</i>

У пам'ятці зафіксовано численні запозичення з інших мов, переважно з польської.

Отже, переклад розмовника свідчить про освіченість перекладача, вільне володіння кількома мовами, його ерудицію і велике бажання підняти престиж рідної мови, продемонструвати її виражальні можливості у різних сферах діяльності. Праці східнослов'янських учених, зокрема граматики, словники, розмовники, побудовані на кращих відомих на той час зразках, оригінальні і перекладні, свідчать про розвиток слов'янської лінгвістичної думки у XVI – XVII ст., про прагнення авторів долучитися до загальноєвропейського освітнього процесу, а внесок, зроблений ними, є вагомий і має важливе значення для подальшого розвитку науки і освіти.

Українським ученим, очевидно, варто проаналізувати мовні особливості розмовника з урахуванням поглядів зарубіжних лінгвістів, які пропонують розглядати його як «додаток до граматики Івана Ужєвича, тобто як єдиний філологічний комплекс, який демонструє мовну систему та її реалізацію в текстах» [6, 145]. Вивчення ж пам'ятки фахівцями різних галузей сприятиме всебічному висвітленню одного з етапів розвитку лінгвістичної науки.

Література

1. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов / І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1979. – 198 с.
2. Большая энциклопедия в 62 т. – Т.53. – М.: Терра, 2006.
3. Жовтобрюх М.А. Украинский разговорник XVI века / М.А. Жовтобрюх// Восточнославянское и общее языкознание. – М.: Наука. – 1978. – С. 191–197.
4. Жовтобрюх М.А. Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI– XVII ст. Матеріали симпозиуму. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 50–58.

5. Жовтобрюх М.А. Відмінкові форми в «Розмові» XVI ст. // Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха / Автор і упорядник докт. філол. наук, проф. М.І. Степаненко. – Полтава: ВАТ «Вид-во Полтава», 2007. – С.130–147.
6. Запольская Н.Н. Розмова-Бесѣда / Н.Н. Запольская // Вопросы языкознания. – 2007. – № 1. – С. 143–145. – Рец. на кн.: Bunčić, D. Rozmova/Besěda. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaimont-Gesprächsbuch des Ivan Uževyč / D. Bunčić, H. Keipert. – München: Verlag Otto Sagner, 2005. – 287 s.
7. Клімаў, І.П. Навуковая публікацыя новага твора Івана Ужэвіча / І.П. Клімаў // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мінск, 2006 — Вып. 7. —С. 273—280. — Рец. на кн.: Bunčić, D. Rozmova/Besěda. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaimont-Gesprächsbuch des Ivan Uževyč. / D. Bunčić, H. Keipert. — München: Verlag Otto Sagner, 2005. — 287 s.
8. Ковтун Л.С. Русская лексикография эпохи средневековья. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 446 с.
9. Мозер М. Чи «Розмова – Бесѣда» Івана Ужєвича написана під впливом польських зразків? // Писемні пам'ятки: сучасне прочитання / Відп. ред. Г.Дидик-Меуш. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2011 (Серія «Історія мови»). – С.16-27.
10. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.– К.: Наук. думка, 1985.
11. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наук. думка, 1980. – 304 с.
12. Петегірич О. «Розмова» як тип українського словника-розмовника (пам'ятка кінця XVI ст.) // Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна. Вип. 26. – Львів: Вид-во «Світ», 1997. – С.39–42.
13. Петегірич О.В. До історії слов'янської конверсаціонографії (на матеріалі українських, російських і польських розмовників XV– XVII ст.) // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 58–64.
14. Петегірич О. Морфологічні особливості українського розмовника кінця XVI ст. // Укр. філологія: школи, постаті, проблеми: Збірник наук. праць. Міжнар. наук. конфер., присвяч. 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському ун-ті. – Ч. II. – Львів: Світ, 1999. – С.52–55.
15. Петегірич-Антонів О. Культурно-історична та лінгвістична цінність української пам'ятки кінця XVI с.оліття – «Розмови» // Вісник Львів. Ун-ту. Серія філологічна. Вип. 29. – Львів, 2000. – С.71–77.
16. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д.Г. Гринчишин. – Вип. 1 – Львів, 1994.
17. Стебурако А.Н. «Розмова/Беседа» (к вопросу о происхождении рукописи И.Ужєвича «Розмова/Беседа. Recueil des différents usages entre la dialecte vulgaire pour la parfaite connaissance de la langue») // Studia Historica Europae Orientalis Исследования по истории Восточной Европы. Науч. сб. Вып. 1. / Отв. за вып. Т.Е. Янчук. – Минск: «Издательский центр БГУ», 2008. – С.227-233.
18. Bunčić D. «Простая мова» у Івана Ужєвича (Резюме). Режим доступу: <http://www.daniel.buncic.de/diss/>
19. Keipert H. Nochmals zur Kopenhagener Handschrift russischer Gespräche aus dem 17. Jahrhundert // ZfSPh. Bd. № 1. – 1993. – S. 285–303.
20. Miakiszew W. «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // Studia Russica XVIII. – Budapest, 2000. – С. 165-172.
21. Mozer M. Рецензія на «Розмову – Бесѣду» // Wiener Slavistisches Jahrbuch. Band 52/2006. – Wien, 2006. – S. 249–251.

Статья посвящена исследованию двуязычного рукописного разговорника «Розмова – Бесѣда» – письменного памятника XVII ст.

Ключевые слова: разговорник, староукраинский язык, церковнославянский язык.

The article is devoted to the bilingual manuscript phrasebooks «Rozmova – Besěda» – written monument XVII century.

Key words: the phrasebook, old Ukrainian language, Church Slavonic.